

ПУБЛІЧНІ МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ
ЕТНОПОЛІТИЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

The article presents the integral conception of the public mechanisms of the regulative influence on the ethnic conflict development which is based on the new theoretical and practical approaches. It also introduces the innovative model of the ethnoconflictological management system as well as the content of the basic integral parts of this system.

Крах біполярного світу, зумовлений розпадом СРСР, породив низку етнополітичних конфліктів у колишній Югославії, а також на Північному Кавказі і в Закавказзі, у Придністров'ї, в Середній Азії та в інших регіонах пострадянського простору. Ланцюгова реакція, пов'язана з посиленням міжетнічної напруженості, охопила і деякі регіони України, зокрема Автономну Республіку Крим, Чернівецьку і Закарпатську області. Найскладнішою є ситуація в Автономній Республіці Крим за умов масового повернення і адаптації депортованих у роки сталінського режиму народів: кримських татар, болгар, вірменів, греків, німців. Приклад Криму свідчить про те, що загострення етнонаціональної конфліктності покладає особливу роль на державу, на ті механізми, які має у своєму розпорядженні влада для зниження напруженості в етнополітичній сфері і запобігання етнічним конфліктам¹. Водночас сучасні академічні дискусії, які нині тривають на тлі публічності в політики, актуалізують пошук публічних механізмів управління етнополітичною сферою. Вони також формуються урядовими структурами у кооперації з інститутами громадянського суспільства². Відтак, можна стверджувати, що теоретичне осмислення подібних підходів стає одним з першочергових завдань сучасних етнополітичних досліджень, зокрема, здійснених українськими вченими у галузі етнополітології, і тут слід відзначити роботи О. Антонюка, І. Варзара, М. Вівчарика, В. Євтуха, В. Ігнатова, О. Картунова, Г. Касьянова, А. Кіссе, В. Котигоренка, І. Кресіної, В. Крисаченка, І. Кураса, А. Леонової, Л. Лойко, О. Майбороди, О. Маруховської, М. Обушного, І. Оніщенко, В. Панібудьласкої, М. Панчука, Г. Перепелиці, М. Пірен, А. Пойченка, І. Прибиткової, В. Ребкала,

С. Римаренка, Ю. Римаренка, В. Скуратівського, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. У працях цих дослідників закладені загальні концептуальні й методологічні основи дослідження етнополітичних процесів.

Серед російських академічних дослідників у галузі етнополітичної конфліктології плідно працюють такі автори, як А. Абашидзе, В. Авксентьев, Л. Дробіжева, М. Лебедева, В. Малькова, А. Прузаускас, М. Савва, Є. Степанов, Т. Стефаненко, Е. Тагіров, В. Тішков, Л. Хоперська, С. Чешко, Г. Солдатова, В. Стрелецький, О. Ямсков та ін.

Незаперечний інтерес викликають ідеї, сформульовані західними вченими: У. Альтерматтом, Дж. Бертоном, Дж. Беррі, Т. Гарром, Дж. Хатчінсоном, Е. Гелнером, К. Гірцем, Дж. Горовіцем, В. Кімлічкою, Л. Козером, Р. Коллінзом, Дж. Ротшильдом, Е. Смітом, Р. Ставенхагеном, Р. Фішером, К. Хайесом та ін.

Безпосередньо етноконфліктологічним дослідженням в Україні тривалий час приділялася, на нашу думку, недостатня увага. Однак останнім часом ця проблематика почала активно розроблятися вітчизняними науковцями. Відзначимо три дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук, які були захищені в Україні, — Г. Перепелиці³, В. Котигоренка⁴ та А. Кіссе⁵. Зокрема, дослідження Г. Перепелиці присвячено проблемі воєнно-політичних конфліктів і воєн сучасної епохи, що мають етнополітичний характер. Використовуючи методологію, запропоновану теоретиками соціального конфлікту (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін.), автор проаналізував передумови військово-політичного конфлікту, його структуру, типологію і етнополітичні особливості сучасних воєнно-політичних конфліктів. У монографіях Г. Перепелиці всебічно досліджуються регіональні та субрегіональні конфлікти на теренах колишнього СРСР (конфлікти у Придністров'ї, грузино-абхазський конфлікт, конфлікти у Південній Осетії, Нагірному Карабаху та Чечні) і колишньої Югославії (сербохорватський і боснійський конфлікти, конфлікт у Косові).

Дисертаційне дослідження В. Котигоренка присвячене етнічним конфліктам та суперечностям у сучасній Україні. Автор розкриває природу, зміст та динаміку етнічних конфліктів в Україні через специфіку розвитку етнодемографічної та етносоціальної структури українського суспільства, особливості вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, вплив геополітичних і цивілізаційних викликів сучасності,

активізацію етнічних спільнот у демонструванні та обстоюванні власних інтересів у перебігу та після здобуття Україною незалежності.

А. Кіссе у дисертаційному дослідженні виокремлює чинники, покладені в основу виникнення і розвитку етнічного конфлікту, визначає оптимальні політичні стратегії та правові механізми його розв'язання і постконфліктного врегулювання. На особливу увагу заслуговує підхід цього автора до окреслення оптимальних механізмів запобігання етнічним конфліктам, а також виявлення специфіки управління етнічним конфліктом на стадії його ескалації.

Значним внеском у розвиток вітчизняної етнополітичної конфліктології є публікації О. Маруховської^{6,7,8}, яка фактично вперше в українській науці запропонувала термін «політична етноконфліктологія». Роботи цього автора містять оригінальний підхід до періодизації еволюції етнополітичних конфліктів, розкривають особливості запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів.

Аналіз досліджень у галузі етнополітичної конфліктології підтверджує необхідність і своєчасність теоретичного осмислення і практичного обґрунтування концепції формування публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами. Необхідність подібної концепції зумовлена тенденціями розвитку етнополітичних процесів в Україні і невідкладними завданнями, що постають перед етнонаціональною політикою за умов системного реформування й демократизації суспільства. **Метою даної статті** є обґрунтування концептуальних засад розробки і функціонування публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами.

Сучасні дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами за своєю суттю є міждисциплінарними. Певною мірою вони є результатом синтезу різних академічних напрямів. Перш за все це — комплекс наук, що вивчають етнічну сферу суспільного життя, до якого зазвичай відносять етнологію, етносоціологію, етнополітологію, етнопсихологію тощо. Водночас дослідження згаданої проблеми має бути пов'язане з безпосередньо конфліктологічним знанням, що включає як теоретико-методологічні дослідження, так і практико-прикладні розробки.

У цьому контексті доцільно звернутися до теоретичних розробок О. Авксентьева і О. Маруховської, які розглядають етнополітичну конфліктологію як крос-дисциплінарну галузь суспільствознавства,

засновану на поєднанні принципів і методів етнологічного і конфліктологічного аналізу суспільних процесів⁹. За визначенням О. Маруховської, політична етноконфліктологія — це «наука про закономірності виникнення, розвитку, регулювання та вирішення етнополітичних конфліктів». На думку цього ж автора, завдання даної науки такі: «вивчення причин зародження й ескалації етнополітичних конфліктів, з'ясування їхньої сутності й характеру, виявлення закономірностей і тенденцій розвитку. А головне — пошуку ефективних, цивілізованих шляхів і методів розв'язання та спрямування в конструктивне русло»¹⁰.

Концептуальний вимір проблеми управління етнополітичними конфліктами націлює на чітке окреслення об'єкту і предмету дослідження. У цьому контексті уявляється доцільним порівняльний аналіз об'єктів етнополітології і етнічної конфліктології, який засвідчує, що в першому випадку об'єктом виступає комплекс засобів політичної діяльності, які мають вплив на етнонаціональну сферу життя суспільства (діяльність як держави, так і недержавних політичних інститутів), процеси політизації етнічності на рівні особистості й етнічного колективу, вияви етнічного фактора у сфері політичного життя суспільства і міждержавних відносинах. Водночас головним об'єктом етнополітичної конфліктології є процес політизації етносів, їхній вихід на арену політичного життя, протистояння і боротьба між собою за збереження чи зміну статусу, за контроль над територією, ресурсами тощо, а також боротьба за чи проти режиму або уряду, за вплив на органи влади і т. п.¹¹ Як бачимо, у структурі об'єкта двох наук відзначаються збіги: обидві вивчають процеси політизації етнічності, прояви етнічності в політичній сфері, поведінку політизованих етносів, їхню позицію стосовно органів державної влади.

Не менш актуальним видається сьогодні розгляд проблеми управління етнополітичним конфліктом в контексті співвідношення теоретичних та методологічних підходів етнополітології та етносоціології. Ці науки є складниками системами гуманітарних наук, кожна з них вивчає сучасне суспільство і формує нові уявлення про можливості його розвитку. Практично збігається й об'єкт дослідження цих наук — поліетнічні суспільства. На думку В. Євтуха, етнополітологія в об'єкт свого дослідження включає людину, етнонаціональні спільноти (етноси, нації, етнічні групи), етніцизм і націоналізм, етнополітичну культуру, державу та її інститути, політику держави в етнонаціональній сфері¹². І. Курас вважав за

доцільне окреслити предметне поле етнополітології таким чином: проблеми теорії, історії та динаміки розвитку національних процесів в Україні, взаємопроникнення і взаємовпливи політики, політичної культури, етнонаціональних, регіональних, релігійних відносин; правові, соціально-політичні та етнопсихологічні механізми регулювання міжетнічних конфліктів, взаємостосунки титульного етносу та інших етнічних спільнот; українці поза межами України¹³.

Об'єктом етносоціології вважаються етнічні спільноти суспільства — етноси, нації, етнічні (національні) меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспорні спільноти тощо. Отже, етносоціологія концентрує увагу на параметрах соціальної структури етнічних спільнот, на вагомих явищах культури різних етносів та їхніх представників, на взаємозумовленості змін у їхній культурі, етнічних орієнтаціях, на закономірностях й особливостях міжетнічних стосунків. У цьому контексті одним із головних завдань етносоціології є з'ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму¹⁴.

З огляду на це можна стверджувати, що дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами за своєю суттю є міждисциплінарним, що вимагає синтезу досягнень етнополітології, етносоціології, етнопсихології, соціолінгвістики, теорії міжнародних відносин, етноконфліктології тощо. Хоч в Україні за останні роки багато що зроблено для розвитку досліджень у цій галузі, однак ще не вироблено чіткої і ефективної концепції управління етнополітичним конфліктом. Досі немає розгалуженої інфраструктури експертного моніторингу етнополітичних конфліктів, як і відповідного етноконфліктологічного менеджменту. Йдеться про систему, здатну помітити зародження конфліктної ситуації, виявити її «больові точки», проаналізувати динаміку напруженості і на цій основі запропонувати відповідні стабілізаційні заходи¹⁵. Подібні наукові розвідки містять у собі суттєвий евристичний потенціал завдяки саме їхньому міждисциплінарному характеру і є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Прикладний характер досліджуваної проблеми вимірюється здатністю держави та громадянського суспільства впроваджувати у суспільну практику публічні механізми управління етнополітичними конфліктами. Це, у свою чергу, потребує реалізації системи заходів, спрямованих на формування постійного діалогу держави

й етнічних груп з метою забезпечення їхніх базових потреб. При цьому слід враховувати особливості міжнаціональних відносин у різних регіонах, а саме: чисельність етнічних спільнот, компактність і дисперсність їхнього розселення, історичний, соціально-економічний та культурний розвиток етнічних груп, ступінь їхньої політизації, наявність конфліктного потенціалу у міжетнічних відносинах в минулому та сучасні суперечності, рівень міжетнічної напруженості. Усі ці та багато інших об'єктивних і суб'єктивних чинників потребують не уніфікованого, а гнучкого, диференційованого підходу при регулюванні етноконфліктних ситуацій та запобіганні їм.

Для забезпечення синхронного і своєчасного впливу державних і суспільних структур на розвиток етноконфліктної ситуації необхідним, на наш погляд, є створення *системи етноконфліктологічного менеджменту* (СЕМ). Така система являє собою передумову ефективного управління етноконфліктними взаємодіями. Структурно-функціональне виявлення елементів подібної системи може здійснюватися через аналіз сукупності політико-правових, економічних, організаційних, політико-психологічних та інших механізмів. Нижче пропонуємо власне бачення концептуальних засад СЕМ, яке може зазнавати корекції залежно від специфіки регіону.

Система етноконфліктологічного менеджменту може виконувати кілька функціональних завдань:

- запобігання небажаним для розвитку суспільства етноконфліктним процесам. Тут головну роль може відігравати політико-правова діяльність органів державної влади, виховання, освіта;
- обмеження крайніх насильницьких форм етнополітичного конфлікту в рамках існуючого правового простору. Тут головну роль мають відігравати політико-правові структури публічного управління, зокрема, органи місцевого самоврядування;
- ізолювання конфліктуючих сторін, які прагнуть заподіяти фізичні каліцтва або знищити одне одного. Відповідальність за цю сферу покладається на правоохоронні органи;
- послаблення або нейтралізація агресивності, ірраціональності конфліктуючих сторін. Провідну роль тут мають відігравати етнопсихологічні та соціальні служби;
- недопущення провокацій за умов етнополітичного конфлікту, що зароджується. Головні функціональні обов'язки тут виконують етноконфліктологи, які володіють технологіями мінімізації деструктивних елементів в етнічних конфліктах;

– стимулювання і підтримка відкритого прояву суперечностей у конфлікті. На цьому етапі головну роль мають відігравати органи публічної влади і управлінці, які залучені до переговорного процесу¹⁶.

Першочерговим завданням етноконфліктологічного менеджменту є формування *політико-правових механізмів* запобігання етнічним конфліктам, завдяки яким забезпечуються реальні правові гарантії захисту етнічних меншин. Система законодавчих актів, через яку реалізується політико-правове регулювання етнонаціональної сфери, виконує превентивну функцію етноконфліктологічного менеджменту, завдяки чому можливе зниження міжетнічної напруженості в етноконфліктогенних регіонах. Проте головною проблемою в цій сфері залишається не тільки невиконання законів і численні правові колізії, але й відставання законодавчого процесу від реальної етнополітичної динаміки. Не менш складні проблеми виникають у зв'язку з упровадженням міжнародного законодавства в український правовий простір, внаслідок чого виявляються розбіжності в міжнародних і місцевих стандартах державного регулювання становища етнічних меншин.

Головне функціональне навантаження в системі етноконфліктологічного менеджменту виконують публічні механізми управління етнічними конфліктами, які створюються на місцевому та регіональному рівнях. Це пов'язано з тим, що розвиток системи участі етнічних спільнот у регіональному управлінні є одним з головних ресурсів етноконфліктологічного менеджменту. Особливі функції в цьому процесі виконують децентралізація і автономізація. Використання згаданих вище механізмів сприяє включенню національних меншин у процес регіонального управління, а це, у свою чергу, дає змогу знизити міжетнічну напруженість і підвищити ефективність реагування державних структур місцевої влади на кризові ситуації. При цьому вкрай важливим є розробка продуманих і гнучких механізмів взаємної зацікавленості центру, регіонів та місцевих спільнот, узгодження їхніх інтересів та позицій.

Світовий досвід свідчить, що в складних ситуаціях, коли через низку причин неможливо забезпечити ефективно діючий правовий простір, на регіональному рівні утворюються структури, які використовують потенціал місцевих владних утворень, інститути народної дипломатії, а також власні заходи економічного і політичного впливу на суб'єкти етнополітичних конфліктів, які визначаються

шляхом консенсусу. Місцеве самоврядування може взяти на себе функції своєрідної системи колективної регіональної безпеки. Для досягнення цієї мети необхідно створити систему, яка дає змогу суб'єктам прийняття управлінських рішень володіти всією інформацією про життя етнічних груп на рівнях район — область (автономна республіка) — центр; здійснювати збирання, обробку й аналіз цієї інформації в режимі постійного моніторингу; за певною технологією вибудовувати систему показників (індикаторів), що дають уявлення про характер міжетнічних відносин з погляду самопочуття і взаємодії етнічних груп на кожному рівні.

Технології управління етноконфліктними ситуаціями відіграють роль каркасу системи етноконфліктологічного менеджменту. Освоєння управлінських технологій запобігання етнічним конфліктам і їхнє врегулювання починається з типологізації управлінських ситуацій, оскільки їхні види визначають адекватні їм форми та методи управлінської діяльності. Технологія діяльності в цьому напрямі включає: встановлення загальних, уніфікованих показників, які адекватно характеризують етноконфліктні взаємодії; забезпечення належної узгодженості, логіки в систематизації таких показників; створення організаційних і технічних умов для оперативної і точної передачі потрібної інформації через усі структурні підсистеми, ланки та їхні підрозділи, залучені до врегулювання конфліктів; застосування ідентичних методів, процедур, операцій аналізу і характеристик об'єктів, що вивчаються і програмуються; використання тотожних форм фіксації інформаційних матеріалів, а також інші моменти, властиві управлінню етнонаціональним розвитком.

Суб'єкти прийняття управлінських рішень повинні вживати основні методологічні підходи до переговорного процесу, етапи ведення переговорів, стратегії поведінки на переговорах, стилі поведінки сторін у конфлікті, маніпулятивні моделі в переговорному процесі, використовувати можливості дипломатії та посередництва як однієї з форм врегулювання конфлікту.

Важливою умовою функціонування системи етноконфліктологічного менеджменту є *взаємодія держави і громадянського суспільства*, яка має бути спрямована на використання різноманітних ресурсів конструктивного впливу суспільних структур на розвиток етнічних конфліктів. До управління етнічними конфліктами можуть залучатися національно-культурні товариства, наукові центри, профспілкові організації й об'єднання, організації ветеранів війни

і праці, жіночі, молодіжні, підліткові, дитячі об'єднання і рухи, правозахисні, спортивні, екологічні організації, клубні об'єднання, союзи, асоціації, фонди, а також інші урядові та неурядові структури.

Інноваційний характер управління у цій сфері забезпечується за рахунок використання мережових взаємодій і соціального капіталу. Ця модель дає змогу враховувати ступінь самоорганізації етнічних спільнот і забезпечувати узгодження інтересів етнічних груп за допомогою інститутів громадянського суспільства. Місцевим органам влади у взаємодії з громадськими організаціями доцільно розробляти й упроваджувати різноманітні ініціативи, мета яких — інтегрувати представників усіх етнічних груп в соціальне, культурне, політичне життя місцевих спільнот та забезпечити толерантність у міжетнічній взаємодії. Для координації діяльності в цьому напрямі доцільним є створення консультативно-дорадчих органів при органах державної влади, до складу яких варто вводити представників етнічних спільнот, академічних дослідників, працівників засобів масової інформації, активістів неурядових організацій, депутатів місцевих рад, представників виконавчої влади на місцях.

Ключем до визначення та вибору методів і засобів розробки й реалізації концепції етноконфліктологічного менеджменту є широке використання накопиченого раніше досвіду інформаційно-аналітичної роботи, етнологічного моніторингу, прогнозування і моделювання етноконфліктних ситуацій, переговорного процесу, посередництва, культурно-виховної роботи. Ефективність системи етноконфліктологічного менеджменту залежить від вибору альтернативних варіантів організаційних структур, механізмів економічного впливу, політико-правової культури суспільства, рівня розвитку громадянського суспільства тощо.

Висновки.

По-перше, аналіз теоретико-методологічних засад сучасних етноконфліктологічних досліджень проблеми засвідчив, що в рамках суміжних наук (етнополітологія, теорія міжнародних відносин, етосоціологія, політична етнологія, геополітика, математичне моделювання, політична економія, палемологія, етнопсихолінгвістика та ін.) накопичено великий потенціал для міждисциплінарного дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами. У сучасних етнополітологічних дослідженнях всебічно розглядаються загальні теоретичні основи етнополітики й етнополітичного менеджменту. Найменш дослідженими є питання, пов'язані зі

створенням та ефективним функціонуванням публічних механізмів запобігання етнічним конфліктам та їхнього врегулювання. Фактично не вирішеним залишається питання концептуального обґрунтування системи етноконфліктологічного менеджменту, завдяки якій досягається підвищення ефективності управління етноконфліктними ситуаціями на всіх стадіях їхнього розвитку.

По-друге, аналіз публікацій із заявленої теми підтверджує доцільність вживання терміна «управління етнічним конфліктом», який є більш ємним за обсягом і за своєю суттю охоплює обидві процедури — запобігання конфлікту та його врегулювання. Управління конфліктом слід розглядати як цілеспрямований вплив на усунення (мінімізації) причин, що породили конфлікт, чи на корекцію поведінки учасників конфлікту. Публічні механізми управління етнополітичним конфліктом мають забезпечувати діяльність органів державної влади і інститутів громадянського суспільства, яка спрямована на досягнення цілей щодо запобігання етнічному конфлікту, врегулювання або якогось іншого конструктивного впливу на його розвиток.

По-третє, ефективність превентивних і регулюючих механізмів втручання в етноконфліктні процеси залежить від синхронізації діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства і міжнародних організацій, які відповідно до своїх функцій вживають спеціальних заходів щодо запобігання етнічним конфліктам і їхнього врегулювання. Така діяльність має здійснюватися відповідно до міжнародних стандартів захисту прав етнічних меншин, однак у першу чергу слід враховувати загальнодержавні інтереси розвитку всього суспільства.

По-четверте, вибір напрямів подальших наукових розвідок обумовлюється необхідністю створити систему етноконфліктологічного менеджменту. На думку автора, така система є передумовою ефективного управління етноконфліктними взаємодіями і має включати сукупність політико-правових, економічних, організаційних, інституційних та інших механізмів публічної етонаціональної політики. У подальших дослідженнях в галузі етнополітичної конфліктології доцільно акцентувати увагу на розробці публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами, використовуючи зарубіжний досвід, а також теоретичні напрацювання суміжних наук.

¹ Сенюшкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — 368 с. — С. 3.

² Андерсон Дж. Публичная политика: введение // Публичная политика: от теории к практике / сост. И науч. Ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова. — СПб: Алетейя, 2008. — 356 с. — (Серия «Левифан»). — С. 11–34, 12.

³ Перепелиця Г. М. Воєнно-політичний конфлікт: методологія дослідження та врегулювання: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К., 1996. — 38 с.

⁴ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К., 2005. — 40 с.

⁵ Кіссе А. І. Політико-правові засади управління етнічним конфліктом: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. — К., 2006. — 32 с.

⁶ Маруховська О. Періодизація еволюції етнополітичних конфліктів (новий концептуальний підхід) // Наукові записки: 36. — К.: ІПіЕНД. — 2002. — Вип. 21. — С. 108–116. — (Сер. «Політологія і етнологія»).

⁷ Маруховська О. Політична етноконфліктологія // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 478.

⁸ Маруховська–Картунова О. О. Особливості запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів // Політологічний вісник: 36. наук. пр. — К., 2001. — Вип. 9. — С. 197–204.

⁹ Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — 268 с. — С. 17.

¹⁰ Маруховська О. Періодизація еволюції етнополітичних конфліктів (новий концептуальний підхід) // Наукові записки: 36. — К.: ІПіЕНД. — 2002. — Вип. 21. — С. 108–116. — (Сер. «Політологія і етнологія»). — С. 109.

¹¹ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К.: Основи, 1993. — 800 с. — С. 478.

¹² Євтух В. Б. Етнополітологія та етносоціологія: параметри взаємодії // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 20–26. — С. 21.

¹³ Курас І. Ф. Етнополітологія в Україні: здобутки і перспективи // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 10–19. — С. 11.

¹⁴ Євтух В. Б. Етнополітологія та етносоціологія: параметри взаємодії // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 20–26. — С. 21.

¹⁵ Курас І. Ф. Етнополітологія в Україні: здобутки і перспективи // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр.

наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 10–19. — С. 18–19].

¹⁶ Сенюшкіна Т. О. Державні механізми управління етнічними конфліктами // Автореф. ... д-ра н. держ.упр. — 25.00.02. — механізми державного управління. — Київ.: НАДУ при Президентові України, 2007. — 36 с. — С. 13–14.